

Toponymie van het Drentse heidelandschap en zijn ontginningen

J. Wieringa

Het heideveld is één van de vier onderling min of meer van elkaar afhankelijke onderdelen van het landschap op het Drents plateau zoals het aan het begin van deze eeuw nog nagenoeg ongeschonden bestond. Deze vier waren: es, holt, veld en stroomdalland. Bij de bespreking van de toponiemen (namen van onroerende goederen) in het heidelandschap, zal ik me niet kunnen beperken tot de terreinen die nog als heide overgebleven zijn; het verhaal zou anders zeer onvolledig zijn. In het hier volgende zal ik de veld-toponiemen behandelen vanuit een aantal gezichtshoeken.

Fysiografie

In de Saale-ijstijd bewerkte het landijs het ontstaan van een keilempakket op oudere afzettingen. Smeltwater-erosie en latere erosie in het Weichselien en enorme zandstormen in deze laatste gletsjerloze ijstijd hebben hier de belangrijkste grondslagen gelegd voor de huidige topografie. De stormen resulteerden in het ontstaan van een dekzanddek en dekzandruggen, waaruit in latere perioden, en niet in het minst door toedoen van de mens, stuifzandgebieden zijn ontstaan.

Op het zuidelijk deel van de Hondsrug zijn de hoogteverschillen het grootst. Men vindt hier duidelijk een patroon van diep uitgeslepen dalen, voor erosie gespaarde keileemplateaus en hellende vlakken erfussen waarover ook erosie plaatsvond.

De Noorder esch van Exloo en het noordelijk aangrenzende terrein van het vm. Noordholt liggen op een plateau waar de keileem is gespaard voor erosie; lemige bosgrond (moder-podzol). Verder noordwaarts op het naar het dal van de Rol geleidelijke afdalende Hooge veld vindt men een leemarme heidegrond (humus-podzol). De Rol, nu de naam van de ijsbaan, is in oorsprong een beekje. Deze komt als Rolle o.a.

voor in het erosiedal tussen de Bisschopsberg en Busselte (Havelte) en als Rille o.a. bij de Hasseberg aan de rijksgrens in Westerwolde. Een andere naam voor zo'n dal is de Slank, voorkomend ten Z.W. van Drouwen. In Overijssel en op de Veluwe is het slenk, o.a. de Rietslenk bij de Holterberg. De Riet is weer een andere naam voor een klein beekje. Zo o.a. in een erosiedal tussen Noordesch en Noordloo van Annen. Ten N.W. van dit Rol-dal, bij een driemarkenpunt ligt de Iemenhees, in het staatsbos nog te herkennen als een oude strubbenrest, een eilandje lemige bosgrond. Mogelijk hadden de boeren van Exloo, Buinen en Ees hier hun bijenstand. In een gebied Odoorn-Borger is hees een kenmerkend naam-element voor hooggelegen lemige met eiken- en/of beukenkreupelbos begroeide plateautjes. Over het Buinerveld gaande komt na een volgend erosiedal de Bunerhees'. Het bos is allang verdwenen. Volgens de Podagristen (1845) ligt hier een schans 'door 't volksgeleef geëerbiedigd als de overblijfsels eener stad, een tweede Hunsow – ook hier onder den grond dergelijke flinten straten.' Mogelijk hebben we hier te doen met een prehistorische nederzetting uit de Late Bronstijd of de IJzertijd annex Celtic fields (raatakkers). Later zijn hier zeer veel stenen gerooid.

Streepduinen van zgn. jong dekzand met het element – wal komen voor ten N.W. van Odoorn: De Ballerswal, ten N.O. van dit dorp: de Rosselwal of Rossingwal en ten Z.W. van Exloo: de Leewal. De beide eerste namen bevatten een persoonsnaam of familienaam, de laatste, zeer fraai één geheel vormend met het Molenveld en dit afgrenzend tegen de esgrond duidt mogelijk op bescherming tegen wind en/of vijand. Vlakbij het Odoornse zand, een stuifzandgebied van oorsprong door begroeiing, o.a. heidevegetatie beteugeld en zoals de meeste in Oost-Nederland met het naam-element – zand. In Noord-Drente en Westerwolde komt het element duun voor. Het gebied De Duinen ten O. van Eelde is door begroeiing en podzolering, eerst heide – later bos nauwelijks meer als zodanig te herkennen.

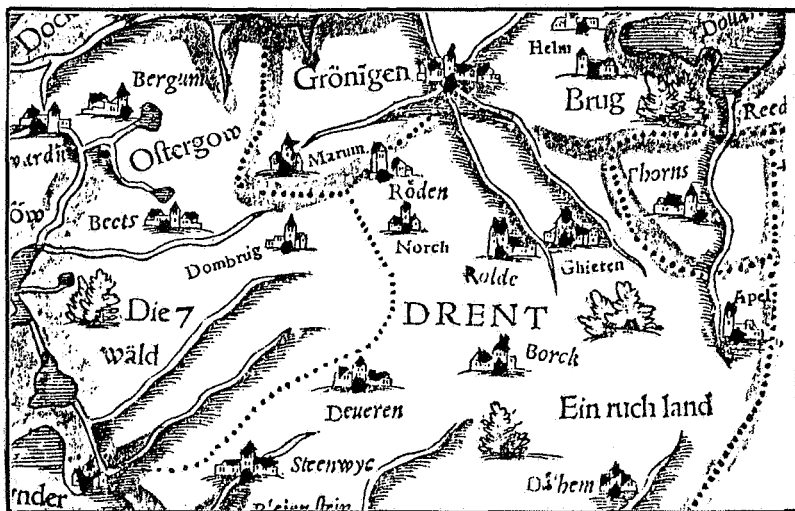
Drente kent duizenden min of meer ronde depressies ontstaan in Saalinen en of Weichselien, meestal met water gevuld en als gevolg veengroei. Op de diverse ontstaanswijzen ga ik hier niet verder in. Ze worden met verschillende woorden aangeduid, de laatste tijd steeds meer met 'ven', een m.i. onjuiste benaming. Deze is uit Zuid-Nederland afkomstig. Een 'ven' daar heeft een andere vorm en ontstaanswijze. Ven betekent in Noord- en Noordwest-Nederland 'weiland', ook in een groot deel van Drente. Zo vinden we het ook in de naam van het huis Vennebroek te Paterswolde, gelegen op de grens van de Vennen en het Broek. De ronde depressies worden in Drente vooral 'Veenties' genoemd, verder o.m. *dobbe*, *meer* en *kolk*. De *vals* voor 'veentie' wordt meestal niet meer begrepen.

Relatief hoog gelegen ronde depressies, zonder een stagnerende laag in de ondergrond, speciaal gelegen op de Hondsrug, zijn droge kommen. Enkele worden 'Verbargingskoel' genoemd, zoals die in de heide ten Z.W. van Buinen, aan de Z.W. rand van Gieten en ten W.N.W. van Gasselte. De laatste is de bekendste. Deze werd ook 'Darvingskoel' genoemd, op sommige topografische kaarten vinden we de onzinnige vertaling *Darmskuil*.

'Darving' is derving, ontbering. Deze diepe droge kuilen deden dienst als schuilplek voor de plaatselijke bevolking in oorlogstijd en men moest er veel ontberen.

Grote ronde, met water gevulde, depressies voorzien van een natuurlijke ringwal (pingo's) zijn o.a. het *Esmeer* bij Veenhuizen en het *Mekel(er)meer* op de markegrens van Meppen en Mantinge. Het laatste wil zeggen: 't grote meer' en het eerste zou in zijn naam 'godheid' kunnen verbergen. Beide heten 'grondeloos', inderdaad zeer diep, een mystieke omstandigheid.

Aan het Anreperdiep bij Graswijk ligt de *Grondeloze kolk* of 't *Hilfige meer*, de laatste naam ook ten Z.W. van Eext; aan de oever lag een neolithische grafheuvel. In Twente en 't West-

faalse wordt ook de naam *Grondeloze meer* begeleid door 'spokerijen'. *Hingstmeer* zoals ten Z.W. van Odoorn en ten W. van Amen, kunnen, ook gezien Duitse gegevens eveneens tot mogelijke heidense kultusplaatsen worden gerekend.

Ophopingen van grind- en stenenrijke smeltwaterafzettingen, zgn. kamers, ontstaan in het Saalien, zijn speciaal in Z.W.- en Z.-Drente als vrij steile heuvels in het landschap zichtbaar. In de loop der eeuwen zullen ze echter steeds meer aan allure hebben verloren.

De bekendste is de *Hunnenkloosterberg* of *'Hunnegloop(en)barg'* ten Z. van Ruinen. Vergaderplaats der reuzen of Hun(n)en, begraafplaats van een reuzen-koning samen met een kist vol goud en woonplaats der heksen, volgens overleveringen. Verder vinden we o.a. de *Falieberg* bij Zuidwolde (falie is hoofddoek, mogelijk schedel), de *Kalenberg* ten Z.W. van Pesse en de *Braamberg*, een aloud knikpunt op de grens tussen Drente en Overijssel (braam is brem), de Braamberg komt voor op Pijnacker's kaart (± 1635).

De *Hasseberg*, oorspr. *Harse Berg* zoals op 18e eeuwse kaarten voorkomt en gelegen op een knik in de rijksgrens in Westerwolde is een zeer opvallende hoogte en een door de voortschrijdend gletsjer 'overreden' stuwwalrest. Er ligt een koning begraven in een gouden kist en men ziet er geregeld drie spinnende witte vrouwen, volgens de overlevering. Hars hangt waarschijnlijk samen met de hardheid van het materiaal waaruit de berg bestaat in een omgeving van dekzand en veen.

Haar is een kenmerkend toponymisch element bij dekzandruggen, speciaal in het heidelandschap in heel Oost-Nederland. Een mooi voorbeeld is de zandrug van Nieuw Balinge naar *De Haar*. De naam *Baaren Haar* komt voor op de kaart van Krayenhoff (1823). Dit zal de naam van het dekzand-ruggencomplex zijn dat loopt van Barger Oosterveld naar het N.N.W. via de beide Angelseloër hunebedden tot de Emmer Dennen. De betekenis is 'Kale zandrug' of mogelijk 'Barger zandrug'. Hierover gaat een prehistorische trekroute die aansluiting heeft op de neolithische veenbrug die ten N.O. van Nieuw Dordrecht begint. Deze trekroute schijnt de as van een groot gebied met vele sporen uit de prehistorie tussen het vm. Bargermeer en het grote veengebied in het oosten. *Baren Haar* werd *Barnar*, in de overlevering 'De Stad der Zeven Heuvelen'.

Vegetatie

De oorspronkelijke betekenis van heide zou 'gemeenschappelijk grond' zijn. Later werd het 'gemeenschappelijke weidegrond', nog niet in de beekdalen en op plaatsen waar zich op den duur een dwergstruikvegetatie ontwikkelde. Dit betekende voor de N.W.-Europese zandstreken overwegend struikheide en dopheide. Het woord heiden hangt nauw samen met deze vegetatie; *'de wilde mens in de woeste ruimte'*. Heide komt hier in toponiemen voor als *hiet of heet*. De *Heelweg* bij Gasselte gaat het veld in. De *Hietbarg* te Sleen lag op de overgang van es naar veld. Ibeern, oorspr. hietbeern is kraaihei

(empetrum nigrum) en zit in *lebérenplas* een zandgat-recreatieplas bij Schoonlo. Bij Odoorn ligt *de Langhietskamp* en bij Valthe *de Langhietslanden*. Mogelijk staat langhiethier in verband met het feit dat men de koeien wel naar de niet door schapen gekorte 'lange heide' bracht ter aanvulling van de voeding. Dunne grasrijke dopheiplaggen werden 't liefst gebruikt voor strooisel in de potstal; *Plaggenveld* bij Noordlaren. Als brandstof gebruikte men wel de dikkere en venigere zodden, schadden of scharren; 't *Scharreveld* bij Holthe. Het waren vaak de niet-heide vegetatie-elementen die voor namen zorgden.

Het vm. *Kweekenbosch* (1729 *Queckenbos*) lag bij het Zevenmarkenpunt op 't Ellertsveld. De kweekeboom of lijsterbes (sorbus) komt veel op de heide voor. Een stuk van 1739 spreekt van *Queckenbosch* of *de Moordkuile*. Men bracht deze in verband met Ellert en Brammert. De Podagrissen (1837) plaatsen deze kuil iets ten Z. van 't Zevenmarkenpunt, op oudere topografische kaarten een door een ovale zandwal omgeven laagte.

De Brammershoop is een zandhoogte die vóór de ontginningen een opvallende kop in het veen geweest moet zijn en waarschijnlijk met 'braom', is 'brem', begroeid was. De markegrens Odoorn-Ees loopt er over. In 1660 vermeldt Picardt hem al als *Brammers-hoop*. Vindt men de andere rover terug in *Ellertshaar? Ellers veilt* heest men al op Pijnacker's kaart (± 1635). *Ellers-haar* is waarschijnlijk een 'met elzen begroeide zandrug' en dat ligt hier tegen het Westdorper veen aan, overigens weer op een markegrens, nl. die met Schoonloo. M.i. kan echter dit hele, overwegend droge en schrale veld moeilijk zijn naam danken aan elzenbegroeiing. Volgens sommigen heeft men rondom beide markante natuurlijke grenstekens *Eller-et* is 'elzenbosje' en *Bram-et*, is brembosje de beide reuzen-rovers gefantaseerd. Over heel Drente komt de *Hullen* voor. Hul kan hier zowel 'veenzode' als 'heuveltje' betekenen. Beide zijn mogelijk. Nu zijn terreinen met die naam meestal groenland, maar in oorsprong vormen deze een natuurlijke overgang tussen lage heidegrond en beekdalmoeras. Waarschijnlijk wil 'hullen' hier zeggen 'bulten', in dit geval molinia-pollen (pijpestrooite). Smalle beek-brontakjes heten *de Stroet*. De betekenis is 'struikgewas' of 'nauwe doorgang'. *Streng*, meestal ook een brontak wil zeggen 'langgerekte stuk'.

De Platte o.a. bij Beilen, in Westerwolde *de Plak* duidt op een onregelmatig natuurlijk stukje grasland in de heide.

Fauna

In de *Adderings* of *'Edderings'* moet het gewemeld hebben van de adders. Het is een brontakje van de Sleenstroom tussen Emmen en Odoorn. *Iegelpoel* op het Eexterveld wijst op bloedzuigers. Aan de vroeger hier geregeld ver-

blivende kraanvogels herinnert *het Kranenveen* in het Zwiggelterveld. *Konijnenbergen* en *Voshaar* komen herhaalde malen voor. *De Wolfsbargen* aan de markiegrens van Emmen met Weerdinge is een dekzand-stuifzand-gebied met veel prehistorische graven. *De Wolfskoelen* in een zandige uithoek van de Geeser marke (op Pijnacker's kaart *Wolfskuylen*) waren vangkuilen. Het Elgveen, weg-ontgonnen, lag ten N.O. van Langelo. Elg is 'eland'.

Prehistorie

De oorspronkelijke Drentse naam voor hunebed is 'steenbarg', in Borger en omgeving 'Steenhoop'. Getuige een akkernaam werd de hunebedden op de es van Valthe ooit 'de hunnesteenen' genoemd.

Het uit Duitsland afkomstige 'hunebed' heeft deze namen zo goed als verdrongen. Wat nog wel leeft is het nuchtere 'de dikke stenen'. Vele van deze monumenten liggen op een afhellende overgang van es naar veld, vaak met een rond veentje aan de voet, soms genaamd 't *Steenveen* of *Steenberger Veen* zoals o.m. te Midlaren. Soms kan *Steen(berg)akker* op de es *aanwijzing* zijn voor een *verdwenen hunebed!* Het naam element *hune*, dat 'heiden' en/of 'reus' betekend moet hebben, komt in Drente overigens veel minder voor dan in Twente of N.W.-Duitsland. Een Drents voorbeeld is de reeds genoemde *Hunnenkloosterberg*.

De Welterbaarg ten N.W. van Vries is een neolithische grafheuvel; die 'weltern' is 'wentelen', herinnering aan zonneverering? Aan de Kerkweg van Uffelle naar Havelte ligt 't *Eupenbarchien*, *Klappersbarchien* of *Spoekbarchien*. Voor de eerste naam van deze grafheuvel heeft men nog geen goede verklaring, de derde houdt verband met spookverschijnselen en de tweede wordt wel in verband gebracht met het stuk-kloppen van keien ter plaatse. Namen met het element klop worden ook wel verklaard in verband met het geven van verdragende geluidssignalen langs een heerweg in oorlogstijd. Tot een oorlogskategorie veldnamen behoren waarschijnlijk de tumulinamen de Zeuven Munsterse Barchies bij Pesse (verband met Bommen Berend?) en de Luitenantsbarchies bij Noldo. Op de *Kampsheide* bij Balloo, dichtbij een rond veen liggen twee forse tumuli: *de Wittenbarg* en *de Mariabarg*; de eerste naam zal herinneren aan de 'Witte wieven' die, naar men geloofde in dergelijke 'barchies' huisden en de tweede zal wel relatie gehad hebben met Kamps, oorspronkelijk een uithof van het klooster *Maria in Campis* te Assen.

Bijzonder rijk aan sporen uit de prehistorie is het *Hykerveld*. In Hyken werd een deel van dit terrein aan de Leemdijk wel 'Babel' genoemd; vergane grootheid uit heidens verleden. Reuvsen (1833) beschrijft hier, aan de rand van het Zuid-Hykerzand, een halfronde opgeworpen

wal genaamd *de Spinde*. De overlevering spreekt van mensen die hierin leefden van notepitten en met geweld uit dit soort 'verbaringskoel' werden verjaagd. Ook ten O. van Holthe komt voor een golvend zandig perceel de naam *Spinde* voor. Spinde is 'voorraadsruimte', uit middeleeuws latijn afkomstig. De Celtic fields of raatakkers werden lange tijd aangeduid met 'legerplaats'. Dit woord heeft twee betekenissen: 'militair kamp' en 'woonplaats'. In de laatste zin wordt het niet meer gebruikt, maar de 17de eeuwse oudheidkundigen bezigden legerplaats juist in de betekenis van 'woonplaats'. Hun opvolgers in de 18de eeuw gebruikten het woord in de betekenis van 'militair kamp' en voegden er 'Romeinse' aan toe. Oorspronkelijk zal het m.i. 't *Heidenlager*' of *Heiden(s)leger*' geweest zijn resp. namen van raatakker-komplexen bij Haaksbergen (Twente) en Jipsinghuizen (Westervelde).

Het gehucht *Ter Aard*, bij Zeijen, dankt waarschijnlijk zijn naam aan de aanwezigheid van raatakkers tijdens de stichting van een middeleeuwse hoeve op een hoogte temidden van laag veld in de marke van Zeijen. Deze Celtic fields zijn hier zichtbaar op de luchtfoto, zowel als in het veld. Anno 1335 lag de hoeve 'in Arth', middelednederlands 'aert', is 'bebouwd land'.

Middeleeuwen en later

Een belangrijk deel van de bedrijvigheid hier op de heide speelde zich af langs de oude doorgaande wegen. Vooral de zgn. heerwegen vielen grofendeels samen met prehistorische trekroutes; op de hoogste en droogste terreingedeelten vaak grafheuvels als bakens, soms voorzien van een staak. *'Stoakenbaarg'* op het Balloërveld aan de Oude Groningerweg en bij Taarlo aan de zeer oude weg naar Vries.

Merkwaardig is de naam *Zeelkruis* of *Sielkruis* die blijkbaar speciaal op grenzen voorkomt, waar die de oude wegen snijden. Zo tussen Taarlo en Vries en Zeijen en Vries.

Voor de galg is nog wel eens een grafheuvel gekozen, niet te ver van de openbare weg, zoals bij Grolloo en Weerdinge. Een heel bekende *Galgenbarg* ligt op de marke- en kerpelgrens tussen Noordsleen en Zweeloo.

De belangrijkste wegen waren de *heerwegen*, vaak '*Grönninger weg*' genoemd, later ten dele ook 'Postweg' naar de postkoets.

Vanaf de late middeleeuwen was er in N.W.-Europa een levendige handel in slachtossen t.b.v. de steden. Tot het begin van de 17de eeuw werden geregeld kudden ossen, o.a. uit Jutland afkomstig, langs bepaalde routes gedreven. Ook in de veldnamen hun sporen. De naam *Ossevoort* vindt men ten Z.W. van Grolloo, waar de *Oude Elperweg* een beekdal snijdt en ten N.W. van Elp waar een nu doodlopende weg de *Elper leek* snijdt. *Ossenbargen* bij Laaghalen, tendele grafheuvels op hoogterrein en *de osse-*

koele aan de Groningerweg ten N.N.O. van Diever getuigen van ossenverkeer oost-west door Drente.

Aan de Olde Grönningerweg op het veld ten O. van Oosterhessen *de Osbrinken*, kennelijk een weideplaats onderweg, terwijl de bovengenoemde *Ossekoele* mogelijk een drenkplaats was.

Grenzen

Deze werden al vroeg serieus genomen. Alle *Zwarte Waters*, die ik ken, zijn veentjes op markegrenzen en wel: Norg-Westervelde, Assen-Peelo, Rolde-Nijlande, Rolde-Drouwen, Gieten-Eext, Gasselte-Drouwen, Schoonloo-Westdorp, Schoonloo-Elp en Drijber-Pesse. Waarschijnlijk is *zwart hiet swat of swet*, 'grens'.

Doove Peter en *Doove Wander*, volgens de overlevering twee stenen op de grens van de marke *Zweeloo* en *Wezup*, die genoemd zijn naar twee meinedige getuigen die als straf met doofheid werden geslagen.

Dove Warner is de naam van een markesteen tussen Spier en Lhee. *Dove Tonner*, gelegen op het driemarkpunt Taarlo, Loon, Vries is genoemd naar een landmeter opzettelijk onjuist inlichtende scheper met de bekende daarop volgende hemelse straf.

De Doove man heetten grenstekens tussen Lieveren en Bunne en tussen Yde en Vries. Het element *wander* (soms *warner*) schijnt hier naast *dove* een belangrijke rol te spelen. In een gerechtelijk stuk anno 1600 wordt gesproken van '*de Wandersche*' (ook *Wandelsche*, aant. J. Naarding), een gebied bij de Anner esch dat volgens de Zuidlaarders tot hun marke behoorde. Gaat het hier om een ten onrechte veranderde ('verwandelde') grens?

Over 'de grote stille heide' raakt men nooit uitgepraat.

Literatuur

M. Schönfeld, Veldnamen in Nederland, 2e uitg. 1950 Herdruk Arnhem 1980
R. A. Ebeling en J. Wieringa, Drentse Veldnamen. Verzameld en uitgegeven in opdracht van het Nedersaksisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen; de Kaartbladen: 17 Schattenberg, 18 Schoonloo, 19 Exloo, 20 Valthermond, 24 Westerbork, 25 Schoonoord en 30 Drijber. Groningen 1981-1987
Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst door die podagrissen. Roevoorden 1843-1845. Heruitgave Leeuwarden 1974
J. R. W. Sinnighe, Drentsch Sagenboek 1943. Heruitgave Assen 1979
J. A. Brongers, 1833 Reuvsen in Drenthe. Een bijdrage tot de geschiedenis van de archeologie. Bussum 1973.
B. Huiskes. Van veldnaam tot vindplaats? Een onderzoek naar het verband tussen hunebedden en 'steennamen' in Drenthe. Driemaandelijks Bladen 37e jaargang no. 3 (1985) p.p. 81-94.